

Müslüman Toplumlarında Çağdaş Medeniyet Tartışmaları*

 Lütfi Sunar**

Atıf/©: Sunar, Lütfi, Müslüman Toplumlarında Çağdaş Medeniyet Tartışmaları, Artuklu Akademi, 2020/7 (1), 77-97.

Öz: İslam dünyası son iki yüzyıldır Batı ile bir karşılaşma ve yüzleşme içerisinde bulunuyor. Modernleşme sürecinde Müslüman toplumların tarih, toplum ve benlik tasavvurları çok hızlı bir biçimde değişmiştir. Bu manada medeniyet kavramının tanım ve çerçevesinin önemli bir role sahip olduğu söylenebilir. Zira Batılı modernitenin kurulmasında ve tanımlanmasında merkezi ve hayati bir yeri olan medeniyet kavramı aynı zamanda Batılı olanı diğerlerinden ayırmaya da yaramaktadır. Buradan hareketle Müslüman toplumlarında da zamanla bir medeniyet tarif ve tasavvurunun ortaya çıktığı görülmektedir. Temelde modern tanıma bağlı kalarak, medeniyeti saf ve temiz bir şey olarak tanımlayan bu yaklaşımlar aslında bir taraftan da yanlış bir başlangıç ile yanlış neticelere varmaktadırlar. Bu yazıda medeniyet kavramının çerçevesini ve içeriğini tartıştıktan sonra Müslüman toplumlarında çağdaş medeniyet tartışmalarını ele alacağım.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, çağdaş düşünce, toplum, İslam dünyası, medeniyet.

Contemporary Civilization Debates in Muslim Societies

Citation/©: Sunar, Lütfi, Contemporary Civilization Debates in Muslim Societies, Artuklu Akademi, 2020/7 (1), 77-97.

Abstract: The Muslim world has encountered and faced the West for the last two centuries. In the modernization process, Muslim societies' conceptions of history, culture, and identity have lived a rapid change. In this context, it can be claimed that the definition and framework of the concept of civilization has an important role. The idea of civilization has a central and vital place in the establishment and definition of Western modernity. It also serves to distinguish the occidental social

* Bu yazı daha önce yayınlanan *Debates on Civilization in the Muslim World* kitabının girişinin detaylı bir şekilde gözden geçirilip düzenlenmesi ile oluşturulmuştur.

** Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, lutfi.sunar@medeniyet.edu.tr.

form from the others. From this point of view, it is seen that description and imagination of civilization have emerged in Muslim societies over time. Basically, adhering to modern definition, these approaches, which define civilization as pure and clean, achieve wrong results with a false start. In this paper, I will discuss the contemporary debates around the concept of civilization in Muslim societies after reviewing the framework and content of the notion.

Keywords: Civilization, contemporary thought, society, Muslim world, social theory

Giriş

Modern medeniyetin gelişim macerası ile ilgili çok sayıda çalışma zikredilebilir. Theodor Adorno ve Max Horkheimer'in¹ *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Herbert Marcuse'ün² *Tek Boyutlu İnsan'ı*, Michel Foucault'nun³ *Hapishanenin Doğuşu ve Büyük Kapatılma'sı*, Norbert Elias'ın *Medeniyet Süreci*⁴, Edward Said'in⁵ *Şarkiyatçılık ve Kültür ve Emperyalizm'i* ve daha niceleri. Sosyal bilimlerde medeniyet kadar çok tartışılmış belki çok az sayıda konu vardır. Ancak medeniyetle ilgili tartışmalar da en az medeniyetin kendisi kadar Batılı mesele ve referanslar etrafında gerçekleşmektedir. Hâlbuki medeniyet Batı için olduğu kadar Batı dışı için, özellikle Müslüman dünya için de merkezi temalardandır. Medeniyet doğduğu andan itibaren kendisini öteki ile bir karşılaşma çerçevesinde tanımladı ve var etti. Aynı şekilde medeniyetin doğduğu andan itibaren Müslüman toplumlar kendisini onun karşısında, yanında ve içinde çeşitli şekillerde konumlandırmaya çabaladılar. Dolayısıyla bu karşılaşma içinde Müslüman dünyada medeniyetin değerlendirme çerçevelerinin, yorumlanma biçimlerinin ve aşma girişimlerinin ele alınması meselenin değişik boyutlardan anlaşılabilmesine katkı sağlayacaktır.

Bu tür bir tartışma alanının oluşturulabilmesi için Müslüman dünyanın çeşitli coğrafyalarında medeniyet meselesinin farklı bakışlarla ele alınma biçimlerini değerlendirmek gerekir. Kökten reddiyeci gelenekselci bir tavrıdan, medeniyeti İslam'ın tarihsel gelişiminin temel yansımalarından birisi olarak ele alan uyumcu tavra ve oradan da Batılı medeniyeti her ne

¹ Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*, çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, 1. bs (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2010).

² Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan/İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, çev. Aziz Yardımlı, 4. bs (İstanbul: İdea Yayınevi, 2016).

³ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 8. bs (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2019); Michel Foucault, *Büyük Kapatılma - Seçme Yazılar 3* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007).

⁴ Norbert Elias, *The Civilizing Process* (New York: Urizen Books, 1978).

⁵ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Metis Yay., 1995); Edward W. Said, *Culture and Imperialism* (New York: Knopf, 1994).

pahasına olursa olsun taklidi öneren batıcı bakışa kadar uzanan geniş bir spektrumda ortaya çıkan fikirler ve tavırlar önemli oranda dönemseldirler; dolayısıyla tarihsel ve fikri bağlarıyla birlikte tartışılmalıdır. Aynı zamanda dünya siyasetinin seyri; medeniyete Batı'da atfedilen anlamların değişimi ilerlemecilik ve pozitivizm eleştirileri de Müslüman dünyada medeniyetin ele alınma çerçevesine ciddi etkiler oluşturmuştur. Bugün geldiğimiz noktada medeniyetle ilgili tartışmaların ontolojik bir konumdan gittikçe epistemolojik ve hatta siyasi bir konuma doğru evirildiğini söyleyebiliriz. Medeniyetin Müslüman toplumlar için tanımlayıcı bir kimlik olup olmayacağı henüz net değilken bir yanda küresel eşitsizlik, şiddet ve terör öte yanda küreselleşme ve çok kültürcülük tartışmaları ekseninde medeniyet fikrinin geleceği de karmaşık görünmektedir. Dolayısıyla medeniyetle ilgili sahip olduğumuz fikri birikimi anlamak ve bundan yeni bakış açıları türetmek bu belirsiz geleceğin umutlu olabilmesi için önemli katkılar sunacaktır.

I. Kırılmış Aynalar, Parçalanmış Bakışlar

Batı dışında çoğu kez yenilgi ve kaybedişle şekillenen medeniyetle karşılaşmaların trajik bir yapısı vardır. Bunu edebiyatın sembollerle bezenmiş anlatıları üzerinden takip edebiliriz. Dostoyevski'nin "yeraltı adamı" kristal saray karşısında tuhaf hislere sahipti. Üniforma giymiş azametli bir Alman subay onda bir medeniyet kompleksini tetikliyordu. Bu kompleksle kendi insanlarına yaklaşıyor, onları ezerek kompleksinden kurtulmaya çalışıyordu. *Yer Altından Notlar*⁶ hiç şüphesiz bir Rus'un medeniyetle trajik karşılaşmasını anlatan başyapıtlar arasında yerini çoktan almıştır. Benzer bir karşılaşmayı 19. yüzyıl sonu İstanbul'unda Ahmet Mithat Efendi'nin ⁷ *Felâtnun Bey ile Rakım Efendi* isimli romanında buluruz. Bir mirasyedi olan Felâtnun Bey'in gülünç modern olma çabası, trajikomik bir vakayı anlatır bize. Bu züppe, esasen yaptıklarının hiç de medeni olmadığını farkındadır; fakat taklitçilik yoluyla ancak bu kadar medenileşebilmektedir. Onun modern olduğunu düşündüğü hareketleri bize Charlie Chaplin'in filmlerinde makine karşısında gülünç duruma düşen karakterlerini çağırıştırır. Octavio Paz'ın ⁸ puçukosu da medeniyetle New York'ta kendisine tepeden bakan Yankee nezdinde

⁶ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, çev. Nihal Yalaza Taluy (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

⁷ Ahmet Mithat, *Felâtnun Bey ile Rakım Efendi* (Ankara: Akçağ, 2005).

⁸ Octavio Paz, *Yalnızlık Dolambacı*, çev. Bozkurt Güvenç (İstanbul: Can, 1999).

tanısmaktadır. Onun karşısında tuhaf hislere sahipti ve ona benzemek üzere her şeyi deniyordu. Ancak yine ne yaparsa yapsın en sonunda kendisine bir *puçuko* olduğu ve medeniyetin hakiki bir evladı olamayacağı ona hatırlatılmaktaydı. Benzer bir tecrübeyi Frantz Fanon'un bizzat kendisi yaşar. Paris'te herhangi bir Parisli gibi yaşamaya karar verdiğinde "bizim iyi zencimiz" muamelesinin sınırlarını keşfeder. Medeniyetin kendisi gibi kara derililer hakkında şüphesi vardır ve neticesinde ona asla beyazlar gibi medeni bir insan olamayacağı her fırsatta ima edilir. Medeniyet tan onun payına düşen en fazla Batılı değerleri benimsemiş uysal bir muti olmasıdır. Ancak o bunun yerine medeniyetin tamamını talep ettiğinde sınırlar önüne dikilir.⁹ Dolayısıyla Fanon, Roberto Bernasconi'nin¹⁰ açık bir biçimde tarif ettiği gibi medeniyetin ırkçı doğasını görür. Ona tepeden buyuran efendiyle kendisinin jargonunu tersine çevirerek hesaplaşmaya girişir.

Aslında medeniyetle benzer karşılaşmalar "medeniyet" in kendi coğrafyasında da söz konusudur. Bu karşılaşmalardan birisi Viyana'da Franz Kafka'nın nezaretinde gerçekleşir. Onun böcek adamı kendisini, ailesini ve tüm toplumu esir alan medeniyet karşısında çaresizdir. Kendisini buluverdiği böceklik bile onun medeniyetin çaresiz umutlarından kopmasını sağlayamaz. Onunki etrafını saran örtülü şiddete bir direnme biçimidir esasında. Böcekken mi daha özgür, yoksa böcek olmazdan evvel mi bilemeyiz hiçbir zaman.¹¹ Albert Camus'nün medenileşmiş yabancı da başka coğrafyalarda medeniyetini keşfeder. Onunki bir sömürgeye götürülmüş beyaz medeniyettir. Ama ne götürene ne de götürülene yarar bu medeniyet. Sadece ürettiği şiddet herkesi etkilemekte, insanı kendine dahi yabancılaştırmaktadır. Her halükârda medeniyet maliyetlidir.¹² Ancak Jean-Paul Sartre'ın¹³ dediği gibi bu maliyet, öteki tarafından ödenmektedir.

Psikanalizin kurucusu Sigmund Freud 20. yüzyılın başında medeniyetin psikanalizini yapar ve medeniyetin bireye ona özgürlük vaat ederken bir anda onu nasıl kısıtladığından bahseder. İnsan medeniyetten vazgeçemese de modernitenin tanımladığı gibi katı bir biçimde belirlenmiş sınırlara mahkûm olması onu gittikçe içinden çıkılmaz bir huzursuzluğa sevk

⁹ Frantz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, çev. Şen Süer (İstanbul: Versus, 2013).

¹⁰ Robert Bernasconi, *İrk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede İrk ve İrkçilik*, çev. Zeynep Direk vd. (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2000).

¹¹ Franz Kafka, *Dönüşüm*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

¹² Albert Camus, *Yabancı*, çev. Nihal Önel (İstanbul: Cem yayınevi, 1991).

¹³ Jean-Paul Sartre, "Önsöz", Frantz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri* içinde, çev. Şen Süer (İstanbul: Versus, 2013).

etmektedir.¹⁴ Benzer bir kaygıyı İngiliz tarih felsefecisi Arnold Toynbee'de görmek mümkündür. 19. yüzyılın dönüm noktasında moderniteye dair yaşanan hayal kırıklıklarının bir yansımasıyla Toynbee de medeniyeti sorgulayanlar kervanına katılmıştır. Aslında ondokuzuncu yüzyıl ilerlemeci medeniyet fikrinin oluşturduğu tehditlerin farkında olan Toynbee bu görüşlerini *Civilization on Trial* (Medeniyet Yargılanıyor) adlı eserinde dile getirmektedir. Ona göre modernite (medeniyet) baskıcı ve düzen yanlısı karakterinden ötürü yaratıcı insanların sayısını azaltmaktadır. Bunun neticesi olarak Batı Medeniyeti bir dinamizm kaybı yaşamakta ve içeriden ve dışarıdan karşılaştığı tehditleri göğüslemede bir zafiyet göstermektedir.¹⁵ Bu tür güçlü eleştiriler karşısında belki 19. yüzyılın muzaffer medeniyeti sorgulanabilir hale gelmiştir ama özellikle batı dışı dünyanın, Müslümanların, henüz onunla tam olarak hesaplaştıklarını söylemek güçtür.

Bu bakımdan “medeniyet” belki de son iki yüzyılın en trajik meselesidir. Ortaya çıkışı, ima ettikleri, kapsadıkları ve dışladıkları ile medeniyet modern topluma dair tartışmaların ayrılmaz bir parçası olagelmiştir. Aydınlanma döneminde modern olan bir kez medeni olarak tanımlandıktan sonra artık onu tek başına müstakil bir sosyal fenomen olarak konuşabilme imkanı ortadan kalkmıştır. Öte yandan medeniyet, başka toplumların medenileştirilmesi adına maruz bırakıldıkları şiddetin ağır kamburunu taşımaktadır. Benzer şekilde Batı dışı toplumlarda medeniyet beyaz ve haşmetli efendinin lakaplarından birisidir; bir türlü ulaşlamayan süslü hayaller, kayıp giden büyük umutlar, sonrasında öfkelerin odağı, nihayetinde elde kalan yerelliğin aynasıdır. O ayna da Daryush Sheyagan'ın¹⁶ çok sarıh bir biçimde ifade ettiği gibi kırıktır ve bir yaralı bilinci oluşturmaktan başka bir şey yapamaz.

II. Bir Analiz Birimi Olarak Medeniyet

Medeniyeti sosyal bilimlerde makro düzeyli bir analiz birimine Max Weber dönüştürmüştür. Onun dinler ekseninde tanımladığı medeniyetler kolektif bir Batı karşısında bütüncül bir varlık gösterirler. Weber toplu

¹⁴ Sigmund Freud, *Uygurluğun Huzursuzluğu*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2014).

¹⁵ Arnold Toynbee, *Civilization on Trial: Essays* (New York: Oxford University Press, 1948).

¹⁶ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarında Kültürel Şizofreni*, çev. Haldun Bayrı (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2012).

eserlerine yazdığı ünlü Giriş'te¹⁷ tarihte sosyal fenomenleri birbirine bağlayan ilişkileri ele alırken bunu Batı'nın tarihsel bütünlüğünün bir resmini elde etmek üzere bir uğraşa dönüştürmektedir. Ona göre Batı ayrı ayrı toplumlardan oluşan bütüncül bir medeniyettir. Çağdaş dünyada onun karşısında çoğunlukla din ekseninde tanımlanan Çin, Hint, İslam gibi diğer medeniyetler vardır. Weber her medeniyetin bir zihni çerçeveye sahip olduğunu ve bu çerçevelerin onların düşünme ve davranma biçimlerine ciddi bir biçimde etki ettiğini dile getirir. Onun amacı, kendisiyle aynı zamanlarda yazan Oswald Spengler'in¹⁸ *Batı'nın Çöküşü*'nde dile getirdiğinin aksine biricik Batı medeniyetinin bir düşüşte olmadığını, aksine kendi hayatiyetini koruyan yegâne medeniyet olduğunu ortaya koymaktır.

Bu analizi daha ileri bir noktaya taşıyan ve medeniyetleri tarihte bir aktör olarak tanımlayan ise tarih felsefecisi Arnold Toynbee¹⁹ olmuştur. Toynbee medeniyeti tarihsel analizin temel birimi olarak görür. Toynbee'nin medeniyet tanımı dini karakteristikler ile coğrafi ve siyasi niteliklerin birleştirilmesinden çıkmaktadır. Temelde döngüselci denebilecek bir tarih anlayışına sahip olan Toynbee'nin esas gayesinin yükseliş ve çöküş hatlarını tespit etmek, tarihin döngüsünü anlamak olduğu söylenebilir. Ona benzer şekilde Pitirim A. Sorokin²⁰ de toplumsal değişimin ana hatları ile ilgilenir ve bir medeniyeti diri tutan karakteristikleri ortaya çıkarmaya özel gayret sarf eder. İki savaş arası döneme mahsus bir pesimizle Spengler'in²¹ peşinden giden Toynbee ve Sorokin, Batı medeniyetinin canlılığını kaybettiğini ve miadını doldurduğunu ve bu sebeple de tahripkâr olmaya başladığını düşünmektedirler. Onlardan sonra gelen ve çoğunlukla ikinci savaş sonrası dönemde eserlerini veren diğer bir tarihçi Fernand Braudel²² ise Weber ile Toynbee'nin orta yolunu bulur. Ona göre coğrafya ile özdeşleşen medeniyetler tarih boyunca özne olma konumlarını korumuşlardır. Özellikle Akdeniz'in üç kadim medeniyeti olan Roma (Hristiyan, Batı), Slav (Bizans, Rus) ve Mezopotamya (İslam) medeniyetleri birbirini zaman zaman yenilgiye uğratsa da her biri kendi öz coğrafyasını nihayetinde koruyarak varlığını

¹⁷ Max Weber, "Prefatory Remarks to Collected Essays in the Sociology of Religion [Vorbemerkung]", içinde *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West*, ed. & çev. Stephen Kalberg, 4. bs (New York: Oxford University Press, 2009), 205-220.

¹⁸ Oswald Spengler, *Batının Çöküşü*, çev. Giovanni Scognamillo ve Nuray Sengelli, 2. bsk, Dergâh Yayınları 39 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997).

¹⁹ Arnold Toynbee, *A Study of History*, 2. bs, c. I (Oxford: Oxford University Press, 1935).

²⁰ Pitirim Aleksandrovich Sorokin, *Social and Cultural Dynamics* (New York; Cincinnati: American Book Company, 1937).

²¹ Spengler, *Batının Çöküşü*.

²² Fernand Braudel, *Bellek ve Akdeniz: Tarihöncesi ve Antikçağ*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Metis, 2007).

devam ettirmiştir. Ona göre medeniyet coğrafya gibi kaderdir, ondan kaçılmaz. Nihayetinde Braudel'e göre medeniyetlerin tarihinde uzun vadeli tekrarlardan başka bir şey yoktur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında medeniyetle ilgili tartışmalarda Weberyen düşünce galebe çaldı. Weber'in Batı medeniyeti adına iyimserliği yeniden bütün bir medeniyet tartışmalarına egemen oldu. Modernleşme kuramlarında ondokuzuncu yüzyılın evrenselci iyimserliği ile medeni ve modern Batı'nın diğerlerini de modernleştirip medenileştireceğine dair bir fikir mevcuttur. 1970'lerde düşüşe geçen bu fikir Doğu blokunun çöküp soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte 1990'larda farklı bir biçimde geriye geldi. 90'ların başında Francis Fukuyama'nın²³ tarihin sonu geldiği şeklindeki aydınlanmacı kehanetiyle açıldı. *The End of History and the Last Man* isimli kitabında Fukuyama artık gerçekten tarihin sonuna geldiğini, Batı medeniyetinin kendisine rakip tüm diğer alternatifleri saf dışı bırakarak yegâne ve hakiki tek medeniyet olarak kaldığını dile getirir. Aslında biten soğuk savaşın iki tarafı olan sosyalist ve liberal kutuplar aynı Batı medeniyetinin iki tarafı olsa da Fukuyama'nın esasen işaret ettiği şey bundan sonra tartışmaların medeniyet etrafında yürüyeceği olmuştur. Onun yeni dönemi başlatan bu fikri Samuel Huntington²⁴ tarafından başka bir boyuta taşındı. Weberyen din-medeniyet özdeşliği fikrine dayanarak Huntington *The Clash of Civilizations* isimli eserinde bundan sonra savaşın ideolojiler arasında değil medeniyetler arasında olacağını dile getirdi. Bu iki yazı etrafında gelişen tartışmalar 1990'lardan günümüze kadarki zaman dilimini bir "medeniyet tartışması" dönemine dönüştürdü. Bu iki medeniyetler arası çatışma tezi çok sayıda medeniyetler arası işbirliği veya birlikte yaşama tezini de beraberinde getirdi.

Zira, kolonyal mirasın ve küreselleşmenin etkisiyle artık birbirinden coğrafi sınırlarla ayrılmış medeniyetler değil, aynı şehirde yaşayan farklı medeniyetler söz konusuydu. Bazıları kabul etmeye daha az gönüllü olsa da artık yemek kültüründen ibadetlere, aile ilişkilerinden ev dizaynına kadar medeniyetlerin iç içe geçtiği bir dünyada yaşamaktayız. Böylece öteki medeniyetler hakkında konuştuğumuzda kapı komşumuz, karşı sokağımız veya metroda karşılaşılabileceğimiz bir fenomenden söz ediyoruzdur artık. Dolayısıyla göç, vatandaşlık ve çok kültürlülük gibi güncel meseleler boyunca

²³ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press, 1992).

²⁴ Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs* 72, sy 3 (1993): 22-49.

medeniyet hakkındaki tartışmalar halen sosyal bilimci için verimli bir araştırma alanı olarak koruyor.

Bu çerçevede Müslüman dünyada medeniyet ondokuzuncu yüzyıldan başlayarak giderek artan bir yoğunlukta canlı bir tartışma alanı olmuştur. Bu tartışmaların incelenmesi sadece çağdaş Müslüman toplumlarda yayılmacı Batı medeniyetine verilmiş fikri ve siyasi cevapları görmek için değil, aynı zamanda mesele ile ilgili küresel tartışmalara yeni kavramsal katkılar sağlamak için de faydalıdır. Zira mevcut literatür incelendiğinde Müslüman dünyada medeniyetle ilgili tartışmaların sadece birer tepki olarak ele alındığını görmek mümkün. Bu yaygın kanaat büyük oranda doğru olmakla birlikte sistematik felsefi ve kavramsal tartışmaları dışarıda bırakmaktadır. Halbuki Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Muhammed İkbâl, Mehmed Akif, Malik bin Nebi, Ali Şeriatî, Aliya İzzetbegoviç, Seyyid Kutup, Hasan Hanafi, Abdullah Laroui, Sezai Karakoç gibi Müslüman dünyanın farklı seslerinin, Frantz Fanon, Octavia Paz, Pitirim A. Sorokin veya Mahatma Gandhi gibi Batı dışı dünyanın önde gelen isimlerinin yaptığı gibi farklı kavramsal çerçevelerden meselenin tartışılması mesele etrafında her zaman yeni ufukların açılması için gereklidir.

III. “Medeni Batı” ve Bir İslam Medeniyetinin İmkânı

Her şeyden önce medeniyetle ilgili bir tartışmaya onun mahiyeti ve tarihi ile başlamak zorundayız. Medeniyet çoğu kez zannedildiği gibi “medeniyetlerle” yaşıt değildir. Bugün bir televizyon belgeseli izlediğimizde bize saatlerce Roma Medeniyetinden bahsedebilir, bir müzeye gittiğimizde salonlar dolusu antik medeniyetler görürüz ya da bir tarih kitabını açtığımızda bize Japon Medeniyetinin doğuşunu anlatabilir. Hâlbuki medeniyet kavramının kökenine ve gelişimine baktığımızda açık bir biçimde onun modern toplumun gelişimi ile yakın bir ilişkisi olduğunu görürüz. Medeniyet aydınlanma yüzyılında yeni yaşam biçimini tanımlamak üzere ortaya çıkan yeni bir kavram ve kategoridir. Dolayısıyla zamanla kavramın bütün bir tarihe uyarlanması, tarih boyunca medeniyetlerden bahsedilmesi en az kavramın kendisi kadar yenidir. Ancak bu yeniliğine mukabil medeniyet modern toplumla ilgili tüm tartışmaların merkezine yerleşmiştir.

Medeniyet on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar genellikle tekil olarak kullanılmakta ve yalnızca Batı’ya mahsus olduğu düşünülmektedir. Aydınlanma düşüncesine göre ilerlemeci bir tarih çizgisinin son aşaması olan

medeniyet bu çizgiyi düzgün bir şekilde yürüten ve yeterince ilerleyerek tarihin sonuna varan Batı'nın elde ettiği bir meyvedir; ancak buna mukabil diğerleri bu yolu gerekli bir biçimde yürüyememiş ve medenileşememişlerdir. Böylece medeniyete Batı'nın kendisini tanımlamasının bir unsuru olma anlam ve rolü biçilmektedir. Özellikle kilise ile girilen münakaşalarda Aydınlanmacılar artık yeni bir toplumun ortaya çıktığını ve bu toplumun varoluşu itibariyle kendisinden öncekilerden üstün olduğunu dile getirmekteydiler.

Medeniyet veya barbarlığın tarihsel bir çerçeveye oturtulmasında fikri arka planı sağlayan ilerlemeci tarih anlatısı, kendisini tarihin çağlara ayrılmasında ve buna bağlı olarak her aşamaya tekabül edecek şekilde toplumların değişik tiplere tasnif edilmesinde göstermektedir. Tarihin çağlara ayrılması tüm kadim düşüncelerde olduğu gibi ortaçağ Hristiyan dünyasında da dinsel fikirlere dayanmaktadır. Ortaçağ Hristiyan dünyasında tarih üç döneme ayrılmaktadır. Cennetten kovulma fikrinden beslenen "gerilemeci" bir yaklaşımla insanlığın daha iyi olan eski zamanlardan daha kötü olan yeni zamana doğru hareket ettiği düşünülmektedir. Bu fikri tersine çeviren aydınlanmacılar insanlığın daha iyi zamanlara doğru bir hareket içinde olduğunu ortaya attılar. Materyal gelişmelere dayandırdıkları bu görüşleri temelde Avrupa'da ortaya çıkmakta olan modern toplumun tarihsel sürecin doğal bir neticesi olarak konumlandırılması isteği bulunmaktaydı. Buna göre insanlık tarihi temelde (genellikle) üç dönemden meydana gelmiştir: Eski zamanlar, Orta zamanlar ve Yeni zamanlar. Onlara göre bilginin, bilimsel çalışmaların veya ticaretin (geçim biçiminin) değişimine dayalı olarak tarihin sistematik ve kaçınılmaz bir gelişim seyri mevcuttur. Aydınlanmacılar bu kaçınılmaz değişim neticesinde erişilen bu son aşamayı medeniyet, bu aşamada ortaya çıkan toplumu da medeni toplum olarak isimlendirdiler. Böylece medeniyet tarihsel gelişmenin bir ereğine dönüşmüş oldu. Tamamen kurgusal bir biçimde ortaya çıkan bu kategorizasyon ve tanımlamaların yerleştirilmesinde medeniyet kavramına neredeyse her aşamasında eşlik eden bir başka kavramın, barbarlığın, oynadığı rol önemlidir. Eğer barbarlık olmasaydı, medeniyet kurgusal bir kavram olarak kalacaktı. Medeniyetin tarihin nihai aşaması, medeni toplumun diğerlerinden üstün olduğu, barbar olarak nitelenen öteki toplum biçimleri üzerinden gerçekleştirilen karşılaştırmalı analizlerle gösterildi. Böylece öteki hakkında yapılan değerlendirmeler ve karşılaştırmalar medeniyetin kendisini tanımlaması için zorunlu hale geldi. Aydınlanma düşüncesindeki sivil toplum tartışmalarını

izleyen birisi medeniyetin neredeyse her şeyiyle zıddıyla tanımlanan bir değillemeler yumağına dönüştüğünü hayretle görebilir.

Belirtildiği üzere ilerlemeci tarih anlayışı tarihin aşamalandırılması fikri üzerine bina edilmiştir.²⁵ Aşamalandırma dünya tarihinin modern bir perspektiften yazılabilmesi için pratik bir çerçeve oluşturmaktaydı. Aşamalandırmada merkeze alınan temel etken aynı zamanda ilerlemeyi sağlayan unsurları belirleyebilmeyi mümkün kılmaktaydı. Ancak aşamalandırmanın hizmet ettiği bir başka amaç da modern toplumun dışında kalanların önceki aşamalardaki pozisyonlarının resmedilmesi ve nihai aşamada sadece modern toplumun bulunduğu gösterilebilmesiydi. Böylece dünya tarihinin ilerleme seyri içinde Batı dışı toplumların henüz son aşamaya, medeniyete erişemedikleri ortaya konmaktaydı. Avrupa'ya benzer bir ilerlemeyi mümkün kılmayan tarihlerin sahibi olan ötekiler, Avrupa medeniyetinin tarihinin bir negatifi olarak anlatılmaktaydı. Bundan nasibini en fazla Müslüman toplumların tarihi almıştır. Aydınlanmacı ilerlemeci söylemi takip eden şarkiyatçı teorilere göre Müslümanlar tarihte ortaçağ aşamasında kalmışlardır. Zira Müslüman toplumdaki ilerlemeci dinamikleri temsil eden akılcı gelişmeler (ki bunları Antik Yunan'dan ödünç almışlardır) prangalanmış ve böylece Müslüman toplumların medenileşmesi engellenmiştir. Bu perspektiften bakıldığında Müslüman toplumların tarihi bir gerileme veya duraklama olarak görülmektedir. Müslüman toplumların kendi içsel dinamiklerinden ötürü asla medenileşemeyecekleri fikri yerleştirilmektedir. Buna göre İslam bir din olarak ilerlemenin önünde engeldir ve ondan beslenen siyasal sistem akılcılığı boğan despotizmi beslemektedir. Bu fikir ve ithamlara verilen tepkiler arasında başlangıçta çoğunlukla özür dilemeci tepkisel yaklaşımları görürüz; ancak zaman geçtikçe tarihsel ilerlemeye dair eleştiriler genişledikçe bu mesele de farklı yönleri ile ele alınmaya başlanmıştır.

IV. İslam Dünyasında Medeniyet Tartışmaları

Medeniyet kavramının ortaya konulan bu tarihsel gelişimi ve teorik bağlamı ayrıca onun Batı dışındaki algılanma ve alınılanma biçimini de etkileyen esas unsurlardan birisidir. Medeniyet aydınlanma yüzyılında bir kez Avrupa'ya tahsis edildikten sonra, batılı öznenin barbarlıkla tanımlanan

²⁵ Aydınlanma düşüncesinde ve Modern sosyal teoride aşamalandırma fikri hakkında bk. Lütfi Sunar, *Marx ve Weberde Doğu Toplumlari* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012).

Batı dışı halklar üzerinde kurduğu egemenlik de moral bir karakter kazanmıştır. 19. yüzyıl emperyalizmi yayılcılığını medenileştirme misyonu kavramı ile temellendirmekte, meşrulaştırmakta ve ahlakileştirmektedir. Dolayısıyla batı dışında batılı “medeniyet”le karşılaşması sömürge ve siyasal baskıya, ekonomik ve teknolojik geri kalmışlığa karşı mücadele çerçevesinde şekillenmiştir. Ona yöneltilen tepkiler de bu sebeple karmaşık bir mahiyet arz etmiştir.

Osmanlı’da “sivilizasyon” 1830'larda kabaca Avrupa'nın hem maddi hem de manevi gelişimini belirtmek için kullanılmaya başlanmıştır.²⁶ Çok geçmeden 1840'larda ve 1850'lerde Osmanlı sözlüklerine medeniyet kavramı girmiştir. Medeniyet kavramı bu tarihten itibaren ahlaki gelişim, uygun davranışları edinmek, eğitim, vahşetten kurtulmak, bilim ve teknolojinin meyvelerini kullanmak ve şehirlilik anlamlarında kullanılmaya başlanmıştır.²⁷ Medeniyet kavramı Arapça şehir (medine) kelimesinden türemiştir. Hem Avrupalı “civilization” yerine hem de İbn Halkdun’un umran dediği hali ifade etmek için kullanılmaktadır. Medeniyet kavramı bu anlamda incelmışlik, nezaket ve kentsel kültür için kullanılır. Karşıtı olarak ise köylülük, kabalık ve iptidailik anlaşılmıştır. Zamanla Türkçe’deki uygarlık kavramı bu ikisinin yerine kullanılmaya başlanmıştır.²⁸

Batı’dan gelen ilerlemeci tek bir medeniyet fikrine karşı verilen tepkilerden ilki ve en belirgin olanı çoğunlukla etnik ve dini kimlikler etrafındaki birlik oluşturma ve bu birliği bir direniş hattına çevirme şeklinde olmuştur. Zira birleşik bir Avrupa medeniyeti fikri dünyanın değişik yerlerinde başka birleşik kimliklerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Özellikle Batılı yayılcılığın tehdit ettiği coğrafyalardaki kimlikler bir bakıma batı medeniyeti karşısında yeni medeniyet tanımlamalarının da temeli olmaya başlamıştır. Bu bağlamda Pan-Asyacılık, Pan-Türkizm, Pan-Slavizm veya Pan-İslamizm gibi hareketler Batılı medenileştirme fikrini tehdit etmeye ve kendi medeniyet atıflarını oluşturmaya yönelmişlerdir.²⁹ Geniş zamanlı ve coğrafyalı kimlikler etrafında oluşan bu alternatif medeniyetçi hareketlerin Avrupa’daki gibi başarılı oluğunu söylemek güç görünüyor.

²⁶ Tuncer Baykara, “‘Medeniyet’ Kavramı ve Türk Toplumuna Giriş”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy 5 (1990): 5.

²⁷ Baykara, 8-9.

²⁸ Bu yazıda çalışmanın amacına uygun olarak dini düşünce ile ilişkisi açısından medeniyet kavramı tercih edilmiştir.

²⁹ Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, 2007.

Ancak yine de bu birlikçi fikirlerden geriye Avrupa medeniyetinin tek olmadığı, pekâlâ farklı medeniyetlerin da mümkün olabileceği yönünde bir düşünce kalmıştır.

Medeniyetle kavramsal ve olgusal karşılaşmanın normal şartlar altında gerçekleşmediğini, buna mukabil medeniyetin silahların ve demirlerin gölgesi altında Batı dışı dünyaya sirayet ettiğini yukarıda belirtmişim. İslam dünyası başka yerlerle kıyaslandığında sömürgeci yayılmanın başladığı çağlarda siyasal bütünlük dolayısıyla Batılı güçlerin tahakkümü ile daha geç karşılaşmış ve her yerde sömürgeye karşı daha fazla ve derin bir direniş gerçekleştirmiştir. Öte yandan sömürgeciliğin ilk yayılma döneminde canlı düşünsel geleneklerini hala sürdüren Müslüman dünya ortaya çıkan yeni toplum biçiminin taleplerine kendi kavramsal ve düşünsel sistemi içinden karşılıklar üretmeye çabalamıştır. Bu sebeple medeniyet kavramı ve medenileşme fenomenleri hala etkileri görülen yoğun bir direnişle karşılaşmıştır. Çağdaş İslamcılığın kurucu figürü Afgani medeniyet kavramını Müslümanların batının birleşik “medeni” güçlerine karşı bir direniş odağı olarak konumlandırmıştı.³⁰ Afgani kendisinden sonra sık sık tartışılacak bir biçimde medeniyete artık birbirinden farklı ulus devletler altında yaşayacağını gördüğü İslam ümmetinin parçalanmışlığını aşmak üzere bir anlam yüklemektedir. Afgani, Pan-İslamizm fikrini tam da bu tür birlikteliğin imkânı olarak görmektedir. Ona göre nasıl ki Avrupa’da farklı ulus devletler ve toplumlar birbirlerine bir medeniyet bağıyla bağlı iseler, Müslüman devletler de ortak bir medeniyet fikriyle birbirlerine olan üst bağlarını koruyabilirler.³¹

Ortak bir medeniyete sahip olma fikri Afgani’ye ve çağdaşı olan diğer İslamcı düşünürlere göre emperyalizme ve batılı medeniyetin tahripkâr yayılmacılığına karşı direniş hattını genişletmeye de yarayacaktır. Bu direniş fikrini Osmanlı modernleşmesinde görmek mümkündür. Osmanlı modernleşmesinde Avrupa’ya karşı tutumlar karmaşık bir mahiyet arz eder. Avrupa, Çin, Hindistan ve Japonya’nın aksine Osmanlı için yüzyıllardır iç içe olduğu, bir parçası olduğu veya bir parçası haline getirdiği hem rakibi hem de komşusudur. Dolayısıyla Avrupa’da ortaya çıkan gelişmeler Osmanlı Devleti’ni yakından etkilemektedir. Bu bakımdan Avrupa’da ortaya çıkan modern toplumun doğal bir neticesi Osmanlı devletindeki değişimler

³⁰ Abba Idris Adam, “Islamic Civilization in the Face of Modernity: The Case of Jamal Al-Din Al-Afghani and Muhammad Abduh”, *International Journal of Humanities and Social Science* 7, sy 6 (2017): 40-43.

³¹ Margaret Kohn, “Afhāni on Empire, Islam, and Civilization”, *Political Theory* 37, sy 3 (2009): 398-422.

olmuştur. En yakın ve kadim komşusu ve düşmanındaki gelişmelere karşı Osmanlı elitinin verdiği tepki de iki boyutlu olmuştur. Bir tarafta kaybedilen üstünlüğün yüzlerce yıllık zihniyet dünyası yeni egemenlik ilişkilerini kabul etmeyerek dışarıdan gelen her türlü medeniyet mahsullerine karşı reddiyeci bir tutum alırken, diğer taraftan sosyal ve siyasal yaşamda egemen olan emperyal pragmatist tavırla Avrupalı yeni sistemler, fikirler ve davranışlar hızlı bir biçimde yayılmaya başlamıştır. Böylece medeniyet ve ilerleme Türk eliti için bir taraftan mücadele edilmesi gereken düşman iken, diğer taraftan da meyvelerinden faydalanılması gereken bir yeniliği temsil etmektedir.

Özellikle İslamcı düşünürlerin buradaki konumları hayli ilginç ikilemleri bünyesinde barındırmaktadır. Bir taraftan Avrupa'nın teknik üstünlüğü ve Osmanlı'nın geri kalmışlığı fenomenleri ile yüzleşmek, diğer taraftan da köklerden hareketle kurtuluş çareleri aramak bu ikilemi derinleştiren iki etkidir. Türk İslamcıları tarafından medeniyet bir taraftan "garbın kaşaneleri" olarak olumlanırken; diğer taraftan da miadını doldurmuş "tek dişi kalmış canavar" olarak görülmektedir. Bu tanımlamalarda teknolojinin medeniyeti tanımlayan ana etken olarak kullanıldığı görülmektedir. İslamcı düşünce Batı Medeniyetini tanımlayan unsur olarak da teknolojiyi görmekte ve Müslüman toplumların geri kalmasını teknolojik gerilemeye bağlamaktadır. Dolayısıyla eğer Müslüman toplumlar içinde buldukları durumdan kurtulmak istiyorlarsa Batı medeniyetinin tanımlayıcı bir parçası olan teknolojiyi almaları gerekmektedir; ancak eğer onu alırlarsa Batılılaşma sorunu ortaya çıkacaktır. Belki de medeniyet meselesinin en çetrefilli hattı burada oluşmaktadır. İslamcılar buna çeşitli çözümler üretseler de hiçbir zaman Ziya Gökalp'in³² modern Türk kimliğini tanımlarken kullandığı "*Türk milletinden, İslâm ümmetinden, Garp medeniyetindenim!*" şeklindeki eklektik üçleme ile ürettiği pragmatik çözümü benimseyememişler ve otantik çözümlerin peşinde olmuşlardır.

Medeniyet ve medenileşme (başka bir deyişle Batı ve Batılılaşma) İslamcı düşüncenin ana ikilemlerinden birisini teşkil etmeye devam ederken bu tartışmalar içerisinde İslam medeniyeti kavramının doğması en önemli gelişmelerden birisidir. 19. yüzyıl sonunda Batı'da medeniyet kavramının dünya dinleri ekseninde yeniden tanımlanıp çoğul olarak kullanılmaya başlanması ile ortaya çıkan İslam medeniyeti tabirinin İslamcılar tarafından

³² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Bilgeoğuz, 2013).

yaygın bir biçimde kabul edildiğini görmekteyiz. Böylece Batı medeniyetine karşı İslam medeniyeti cazip bir fikre dönüşmüştür: Onların medeniyeti onlara, bizim medeniyetimiz bize. Bu noktadan itibaren yitip giden dolayısıyla kurtarılması ve yeniden kurulması gereken bir siyasal rejim veya bir dinsel yapı değil bir medeniyet olarak görülmeye başlamıştır. Esasında bu düşünsel “imkân”ın oluşmasında Batı düşüncesinde yaşanan tartışmaların önemli bir payı vardır. Zira aydınlanmanın tek çizgili tarih anlayışı 19. yüzyılın dördüncü çeyreğinden itibaren sorgulanmaya başladığında onun biricik olarak resmettiği medeniyet da çoğul olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece medeniyet tarihsel ilerleme sürecinin sonunda sadece Batı’da ortaya çıkan özel bir toplumsal biçim olarak değil, belirli bir coğrafyada birbiriyle uyumlu sosyo-kültürel maddi-manevi değer ve olgular kümesinin genel adı olarak tanımlanmıştır. Bundan itibaren artık bir Japon medeniyetinden veya bir yerli medeniyetinden bahsetmek mümkün hale gelmiştir. Böylece medeniyetle ilgili eleştiriler artık çağdaş Batı medeniyetine yönelilmeye, medeniyet dışlanan bir kategori olmaktan gittikçe çıkmaya başlamıştır.

Şüphesiz bunda Avrupa’da modern toplum ve dolayısıyla medeniyet eleştirilerinin önemli bir rolü mevcuttur. Özellikle Nietzsche, Freud, Spengler, Heideger ve akabinde Frankfurt Okulu’nun mensupları tarafından dile getirilen medeniyet ve modern toplum eleştirisi Müslüman entelektüeller arasında önemli karşılıklar bulmuştur. Değişik coğrafyalarda Cemaleddin Afgani, Muhammed İkbâl, Malik bin Nebi, Seyyid Kutup, Aliya İzzetbegoviç ve Ali Şeriatî gibi Müslüman düşünürlerin eş zamanlı bir biçimde çoğu kez de birbirilerinden habersiz olarak çağdaş medeniyete ve onun krizlerine karşı ortaya konan bu eleştirilerin sınırlarını genişleterek katkı yaptıklarını görmekteyiz. Bu düşünürler aynı zamanda İslam medeniyetinin bugünkü toplumsal varoluş sorunlarına çare üretebileceğini de düşünmektedirler.

Seyyid Kutub burada başlı başına etkileyici bir düşünürdür. Bugün çok farklı şekillerde okunup yorumlansa da Kutub sadece çağdaş İslam düşüncesi için değil aynı zamanda çağdaş siyaset düşüncesi ve toplum teorisi için de önemli katkılar sunan bir düşünür olarak öne çıkmaktadır. Ona göre modern medeniyet insanın tabiat ve tanrı ile olan uyumunu bozmakta, adil olmayan bir dünya oluşturmaktadır.³³ Ona göre İslam bozulan bu uyumu düzeltmek üzere bütüncül bir nizam önerisine sahiptir. Böylece her şeyin yerli yerinde

³³ Seyyid Kutup, *İslâm ve Medeniyetin Problemi*, çev. Mustafa Varlı (İstanbul: Hilal Yayınları, 1967).

olması anlamına gelecek bir biçimde adil bir dünyanın oluşumu için İslam medeniyetine ihtiyaç bulunmaktadır. Kutub bugün evrensel bir eleştirel siyaset düşüncesinin inşası için muhtemel başlangıç noktalarından birisi olabilir. Ancak ne var ki onun düşüncelerinin günümüzdeki aşırılıkçı kullanımları bu tür bir teorinin alımlanmasının önündeki en önemli engellerden birisi olmaya devam ediyor.

Bu bağlamda Kutub ile birlikte İktbal, Şeriatî ve İzzetbegoviç tarafından modernite eleştirilerine dayalı olarak geliştirilen insanlığın önündeki çıkış ve seçenek olarak İslam medeniyeti fikri savunmacı bir retorikten daha fazla kurucu bir dile doğru evrilmeyi temsil etmektedir. İktbal İslam medeniyetinin gerilemesini dinin orijinal mesajından uzaklaşmakla açıklamaktadır.³⁴ Ona göre İslam dünyası son beş asırda dinsel düşünce alanındaki canlılığını, etkinliğini ve sorunlara cevap verme kudretini yitirmiştir. Bundaki esas etken olarak İktbal tasavvufun mistikleştirici etkisini, tembelleşerek çalışmaktan uzaklaşmayı ve siyasi baskılıkla bireyin ortadan kalkmasını görmektedir. Aynı zamanda ona göre Batı medeniyetinin yükselişinin arkasında da bunlar bulunmaktadır. Ancak Batı aynı zamanda aşırı maddiyatçılığın getirdiği sorunlarla boğuşmaktadır. Bu anlamda İslam medeniyetinin ihyası için bir yeniden inşaya gerek olduğunu düşünen İktbal, yeni bir toplum ve medeniyetin “din”, “felsefe” ve “bilim” üzerinde gelişeceğini düşünmektedir.

İktbal'den ciddi bir biçimde etkilenen ve onun oluşturduğu izlek üzerinden yürüyen İranlı düşünür Ali Şeriatî'nin medeniyet eleştirisi de birey ile toplum arasında ortaya çıkan gerilimlerin analizine dayanmaktadır. Ona göre bireyi atomize eden bir toplum tipi onu yalnızlaştırmakta ve pek çok sorun karşısında dayanaksız ve dayanıksız hale getirmektedir.³⁵ Şeriatî aynı zamanda birey ile toplum arasındaki bu kopukluğun kaynağının modern medeniyetin insan ile kutsal arasındaki bağı koparmasına dayandığını dile getirerek tartışmalara yeni bir içerik katmaktadır.³⁶ Şeriatî temelde bir modern toplum eleştirisi olarak okunabilecek düşünsel macerası boyunca esasa dair eleştirileri ortaya koymayı bir vazife bilmıştır. Şeriatî'nin modern topluma dair eleştirilerinin odağını modern insanın tanrı ve tabiatla ilişkisindeki sorunlar oluşturmaktadır. Ona göre insanın tanrı ile bağı koptuğunda tabiatı tahripkâr bir biçimde kontrol etmeye yönelmekte ve

³⁴ Muhammed İktbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, çev. Rahim Acar, 7. bs (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019).

³⁵ Ali Şeriatî, *Dünya Görüşü ve İdeoloji*, çev. Kenan Çamurcu, 3. bs (Ankara: Fecr, 2016).

³⁶ Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı* (İstanbul: Bir, 1984).

toplumu da tahakküm ekseninde oluşturmaktadır. Şeriatî'nin ana uğraşını toplumun kuruluşu üzerine teoriler geliştirmek oluşturmaktadır. Şeriatî, bunu yaparken işe modern toplum düşüncesinin tahrip ettiği ontolojik temelleri yeniden gündeme getirerek başlamaktadır. Akabinde buradan hareketle bir insan ve tarih görüşü inşa etmektedir. Onun insan görüşü insanın cüzi iradeye sahip özgür bir varlık olduğu fikrine dayanmaktadır. Şeriatî insanın özgür bir varlık olarak tarihi inşa etme kapasitesine ve sorumluluğuna sahip bir varlık olduğu fikrini temele alarak bir tarih teorisi kurar.³⁷ Onun tarih teorisi, Hegel gibi kaderci, Marx gibi determinist, Comte gibi ilerlemeci veya Spengler gibi muğlak döngüsel değildir. Şeriatî tarih görüşünü insanın Tanrı ile temasını sağlayan peygamberleri eksene alarak geliştirilmiştir. Bu görüşte irade sahibi özgür ama bir başına bırakılmamış bir varlık olarak insanın kurduğu bir tarih ve toplum söz konusudur. Bu teoride insanlar ve toplumlar arası münasebetler inşa edici bir kategori olarak bireysel sorumluluk ahlakının etrafında şekillenmektedir.³⁸

Bir başka düşünür Aliya İzzetbegoviç de Şeriatî gibi çağdaş medeniyetin ana sorununun insanı kutsaldan koparmak olduğunu düşünmektedir.³⁹ Ona göre bu kopuş sadece materyalist bir temelde değil dini (religious) bir temelde de gerçekleşebilir. Bu iki uç arasında tarih boyunca süregelen mücadele ancak din ve dünyayı birbirinin içinde eriten ve birbiri ile konuşturan mutedil orta yolun temsilcisi İslam ile çözüme kavuşturulabilir. Türkiye'deki önemli İzzetbegoviç uzmanı Mahmut Hakkı Akın'ın⁴⁰ belirttiği gibi Doğu ve Batı'yı aynı anda tanıyan, beslenen ve onların dikotomisini aşan bir düşünür olarak İzzetbegoviç medeniyeti bir sapma olarak değil düzenlenmesi ve düzeltilmesi gereken bir vaka olarak görmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak Müslüman dünyada medeniyet dışarıda ve uzaklarda gerçekleşen bir hadise olarak değil, kendisinin bir parçası, kendisini dönüştürmeye çalışan gücün bir yansıması ve aynı zamanda direnişin bir resmi olarak ortaya çıkmıştır. Müslüman dünyada medeniyet fikri modernleşme ile eş anlamlı bir görünüm arz etmektedir. Modern olma

³⁷ Ali Şeriatî, *Medeniyet Tarihi*, çev. Ejder Okumuş vd. (Ankara: Fecr Yayınevi, 2011).

³⁸ İktbal ve Şeriatî'nin görüşlerinin detaylı bir tartışması için bkz. Meynagh "Intercivilisational Social Theory: Complementarity and Contradiction in the Muslim and Western Intellectual Traditions" (Bristol, University of Bristol, 2005), <http://research-information.bristol.ac.uk/files/34502783/486067.pdf>.

³⁹ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam* (İstanbul: Klasik, 2015).

⁴⁰ Mahmut Hakkı Akın, *Aliya İzzetbegoviç* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017).

girişimlerinin yukarıdan baskıcı yapısı medeniyeti çoğu kez sömürgeciler veya onların yandaşları tarafından zorla kabul ettirilen bir yaşam biçimine dönüştürmüştür. Dolayısıyla medenileşme çoğu kez Müslüman toplumlar için kendi kimlik ve geleneklerinden vazgeçmek, dönüşmek ve kaybolmak anlamlarına gelmekteydi. Syed Farid Alatas'ın⁴¹ yanlış modernleşme olarak adlandırdığı bu süreç neticesinde Müslüman dünya ne arzu edildiği gibi modernleşmeyi ne de kendisi olarak kalabilmeyi başarabilmiştir. Bu baskıcı ve yabancılaştırıcı hatalı modernleşme süreci nedeniyle bugün elimizde hibrit ve eklektik bir toplumsal, siyasal ve düşünsel yapı mevcuttur. Bu hibrit ve eklektik yapı, anlam ve değer dünyası ile maddi gerçekliği birbiri ile uyumlu bir medeniyetin ortaya çıkmasına engel teşkil etmektedir. Bu yapının anlamlı bir bütüncüllüğe kavuşturulabilmesi için yukarıdan devlet ve seçkinler eliyle toplumlara dayatılan modernleşme projelerinin gözden geçirilmesi ve benzer şekilde kalıplaşmış ölü geleneklerin aşılması gerekmektedir. Yukarıda fikirlerini ele aldığımız düşünürlerin ortaya koymak için mücadele ettikleri fikri çerçevenin genel manasıyla bu olduğunu söyleyebiliriz. Nihayetinde bugün diriltilecek veya yeniden tanımlanacak medeniyetin ne tarihsel tecrübelerden ne de günün gereklerinden kopuk olmayacağı aşıkardır. Dolayısıyla medeniyetle ilgili tartışmaların hem özcü geleneksel hem de baskıcı modern biçimlerinden kurtarılması gerekmektedir. Bunun için de medeniyetin gelişimini dünya tarihine yerleştirecek birtakım açıklamalara ihtiyaç bulunmaktadır.⁴²

Kaynakça

- Adam, Abba Idris. "Islamic Civilization in the Face of Modernity: The Case of Jamal Al-Din Al-Afghani and Muhammad Abduh". *International Journal of Humanities and Social Science* 7, sy 6 (2017): 40-43.
- Ahmet Mithat. *Felâtu Bey ile Râkım Efendi*. Ankara: Akçağ, 2005.
- Akın, Mahmut Hakkı. *Aliya İzzetbegoviç*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017.
- Alatas, Syed Farid. "Erring Modernization and Development in the Muslim World". *İçinde Debates on Civilization in the Muslim World: Critical Perspectives on Islam and Modernity*, editör Lütfi Sunar. New York: Oxford University Press, 2016.
- Aydın, Cemil. *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, 2007.

⁴¹ Syed Farid Alatas, "Erring Modernization and Development in the Muslim World", içinde *Debates on Civilization in the Muslim World: Critical Perspectives on Islam and Modernity*, ed. Lütfi Sunar (New York: Oxford University Press, 2016).

⁴² Böylesi ileri bir tanım ve çaba için bkz. Lütfi Sunar, "Dünya Tarihinin Ekseni ve Zemini Olarak İslam Medeniyeti", içinde *İslam Düşünce Atlası*, c. 1, 3 c. (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2016), 30-42.

- Baykara, Tuncer. “‘Medeniyet’ Kavramı ve Türk Toplumuna Girişi”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy 5 (1990): 1-14.
- Bernasconi, Robert. *İrk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede İrk ve İrkçilik*. Çeviren Zeynep Direk, İsmail Esiner, Tendü Meriç, ve Nazlı Ökten. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2000.
- Braudel, Fernand. *Bellek ve Akdeniz: tarihöncesi ve antikçağ*. Çeviren Ali Berktaç. İstanbul: Metis, 2007.
- Camus, Albert. *Yabancı*. Çeviren Nihal Önel. İstanbul: Cem yayınevi, 1991.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Yeraltından Notlar*. Çeviren Nihal Yalaza Taluy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Elias, Norbert. *The Civilizing Process*. New York: Urizen Books, 1978.
- Fanon, Frantz. *Yeryüzünün lanetlileri*. Çeviren Şen Süer. İstanbul: Versus, 2013.
- Foucault, Michel. *Büyük Kapatılma - Seçme Yazılar 3*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.
- _____. *Hapishanenin Doğuşu*. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay. 8. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2019.
- Freud, Sigmund. *Uygarlığın Huzursuzluğu*. Çeviren Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2014.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, 1992.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün esasları*. Çağaloğlu, İstanbul: Bilgeoğuz, 2013.
- Horkheimer, Max, ve Theodor W. Adorno. *Aydınlanmanın diyalektiği: felsefi fragmanlar*. Çeviren Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2010.
- Huntington, Samuel P. “The Clash of Civilizations?” *Foreign Affairs* 72, sy 3 (1993): 22-49.
- İkbal, Muhammed. *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. Çeviren Rahim Acar. 7. bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. İstanbul: Klasik, 2015.
- Kafka, Franz. *Dönüşüm*. Çeviren Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Kohn, Margaret. “Aghāni on Empire, Islam, and Civilization”. *Political Theory* 37, sy 3 (2009): 398-422.
- Kutup, Seyyid. *İslâm ve Medeniyetin Problemi*. Çeviren Mustafa Varlı. İstanbul: Hilal Yayınları, 1967.
- Marcuse, Herbert. *Tek Boyutlu İnsan/ İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*. Çeviren Aziz Yardımlı. 4. bs. İstanbul: İdea Yayınevi, 2016.
- Meynagh, Seyed Javad Miri. “Intercivilisational Social Theory: Complementarity and Contradiction in the Muslim and Western Intellectual Traditions”. University of Bristol, 2005. <http://research-information.bristol.ac.uk/files/34502783/486067.pdf>.
- Paz, Octavio. *Yalnızlık dolambacı*. Çeviren Bozkurt Güvenç. İstanbul: Can, 1999.
- Said, Edward W. *Culture and imperialism*. New York: Knopf, 1994.
- _____. *Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Anlayışları*. Çeviren Berna Ülner. İstanbul: Metis Yay., 1995.
- Sartre, Jean-Paul. “Önsöz”. kitap editörü Frantz Fanon, çeviren Şen Süer. İstanbul: Versus, 2013.
- Shayegan, Daryush. *Yaralı bilinç: geleneksel toplumlarda kültürel şizofreni*. Çeviren Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2012.
- Sorokin, Pitirim Aleksandrovich. *Social and Cultural Dynamics*. New York; Cincinnati: American Book Company, 1937.

- Spengler, Oswald. *Batının çöküşü*. Çeviren Giovanni Scognamillo ve Nuray Sengelli. 2. bsk. Dergâh Yayınları 39. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.
- Sunar, Lütfi. "Dünya Tarihinin Ekseni ve Zemini Olarak İslam Medeniyeti". İçinde *İslam Düşünce Atlası*, 1:30-42. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2016.
- _____. *Marx ve Weberde Doğu Toplumları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Şeriati, Ali. *Dünya Görüşü ve İdeoloji*. Çeviren Kenan Çamurcu. 3. bs. Ankara: Fecr, 2016.
- _____. *İnsanın dört zindanı*. İstanbul: Bir, 1984.
- _____. *Medeniyet tarihi*. Çeviren Ejder Okumuş, Hicabi Kırlangıç, Derya Örs, ve Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınevi, 2011.
- Toynbee, Arnold. *A Study of History*. 2. bs. C. I. Oxford: Oxford University Press, 1935.
- _____. *Civilization on Trial: Essays*. New York: Oxford University Press, 1948.
- Weber, Max. "Prefatory Remarks to Collected Essays in the Sociology of Religion [Vorbemerkung]". İçinde *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism with Other Writings on the Rise of the West*, düzenleyen & çeviren by Stephen Kalberg, 4. bs, 205-220. New York: Oxford University Press, 2009.

Contemporary Civilization Debates in Muslim Societies

Citation/©: Sunar, Lütfi, Contemporary Civilization Debates in Muslim Societies, Artuklu Akademi, 2020/7 (1), 77-97.

Extended Abstract

Numerous studies have analyzed the development of modern civilizations. However, the course of discussion about civilization generally takes place around the specific line of occidental history. The term of civilization is a central theme for the non-Western, especially for the Muslim world, as well as for the West. The concept of civilization was defined and built in the context of an encounter with the "other". Similarly, from the moment the term of civilization was coined, Muslim societies have tried to deploy themselves in various ways before, besides, against and inside it. Therefore, addressing the evaluation frameworks and interpretation forms of the civilization in the Muslim world will contribute to the understanding of the issue from different dimensions.

It is necessary to reevaluate different perspectives towards the concept of civilization from different parts of the Muslim world. The ideas and attitudes have emerged in a broad spectrum ranging from total rejection to unconditional approval. While the conservatives were rejecting the concepts and ideas coming from Europe, the westernizing view was based on adopting those ideas into Muslim societies. On the other hand, there is a moderate way in these debates called the line of *Is-lah*. Therefore, the issue of civilization should be discussed together with its historical and intellectual contexts. At the same time, the course of world politics, change of meanings attributed to civilization in the West, and criticisms of progressivism and positivism have also had a serious impact on the framework of discussions around civilization in the Muslim world. Today, we can claim that the debates about civilization have evolved from an ontological point to an epistemological and even political one. The future of the idea of civilization in the context of global inequality, violence, and terrorism on the one hand, and the discussions of globalization and multiculturalism on the other, seems complicated. Therefore, understanding the intellectual accumulation we have about civilization and deriving new perspectives from this will clear the vision.

"Civilization" is perhaps the most tragic issue of the last two centuries. With its emergence, implication, coverage, and exclusion, civilization has been an integral part of the debate on modern society. Once modernity was defined as the unique and selected social form in enlightenment, the opportunity for a realistic understanding disappeared. On the other hand, civilization carries the heavy burden of violence that European colonizers have imposed on different cultures in the name of "civilizing mission." Similarly, in non-Western societies, "civilization" seems like one of the nicknames of the white and majestic master, unreachable visions, disappearing hopes, then a subject of anger. In the end, civilization is the broken mirror of the indigenous people.

Max Weber transformed civilization into a macro-level analysis unit in social sciences. His definition of world civilizations is based on religion, such as Chinese, Indian, and Islamic. He locates these civilizations against occident. While Weber deals with the relationships that connect historical social phenomena; in his famous introduction, he tries to depict the historical integrity and uniqueness of the West. Weber states that each civilization has a specific mental framework, and these frameworks have a severe impact on their way of thinking and acting.

In the nineteenth century, in the Muslim world, civilization has become a hot topic. Studying these debates are useful not only to see the ideas and political responses to the Western expansionism in contemporary Muslim societies but also to provide new conceptual contributions to the global debate on the issue. When the current literature is analyzed, it is possible to see that the discussions about civilization in the Muslim world are treated only as reactions. This common belief is mainly true, but it excludes systematic philosophical and conceptual debates. However, different voices from the Muslim world such as Jamaluddin Afghani, Muhammad Abduh, Muhammad Iqbal, Mehmed Akif, Malik bin Nabi, Ali Shariati, Aliya Izetbegovic, Sayyid Qutub, Hasan Hanafi, Abdullah Laroui, Sezai Karakoç, Frantz Fanon discuss the issue from different conceptual frameworks, like leading names of the non-Western world like Octavia Paz, Pitirim A. Sorokin, and Mahatma Gandhi- it is always necessary to open new horizons around the issue.

As a result, in the Muslim world, civilization is a domestic issue, a reflection of the power trying to transform itself, as well as a picture of resistance. The idea of civilization in the Muslim world is synonymous with modernization. The repressive nature of modernization attempts has turned civilization into a lifestyle that is often imposed by colonialists or their native collaborators. Therefore, civilization usually means giving up identity and traditions and, thus, a total transformation of Muslim societies. As a result of this process, which can be called false modernization, the Muslim world could not be successful in modernization as desired, nor could remain as itself. Due to this repressive and alienating erroneous modernization process, today, it has a hybrid and eclectic social, political, and intellectual structure. This hybridity and electrical perspectives are creating a distinction between material realities and cultural understandings of these societies. To create meaningful integrity between these spheres, modernization projects imposed on the society by the state and the elite from top to down must be overcome, like the strong conservatism. The names that were discussed in this study have a reformative perspective towards modern civilization. It is obvious that the civilization, which will ultimately be resurrected or redefined today, will not be detached from the historical experience or the requirements of the day. Therefore, discussions about civilization should be saved from both essentialist traditional and oppressive modernist forms.